

Riho Saard

HÄRRASKIRIKUST RAHVAKIRIKUKS

Eesti rahvusest luterliku vaimulikkonna kujunemine
ja Eesti Evangeelse Luterliku Kiriku sünn

Toimetaja Piret Ruustal
Kujundaja Kaspar Ehlvest
Kartograaf Rein Kask
Küljendaja Erje Hakman
Isikunimede registri koostaja Janis Tobreluts

Fotod: Rahvusarhiiv, EELK Konsistooriumi arhiiv

Esikaanel: Vaade Kaarli kirikule (1900–1910). AM N 5631:346,
Eesti Ajaloomuuseum SA,
<http://www.muis.ee/museaalview/2073763>

© Riho Saard ja kirjastus Argo, 2020

Kõik õigused kaitstud

www.argokirjastus.ee

ISBN 978-9949-688-17-3

Trükitud Tallinna Raamatutrükikojas

Abikaasa Küllile

SISUKORD

SISSEJUHATUS	11
--------------------	----

ÜHISKONDLIK-KIRIKLIKUD JA RELIGIOOSSED

OLUD EESTI- JA LIIVIMAAL

19. SAJANDI ESIMESEL POOLEL	15
-----------------------------------	----

ESIMENE OSA

I EESTI RAHVUSEST LUTERLIK VAIMULIKKOND

AASTATEL 1870–1919	27
Eestlastest vaimulikkond aastatel 1870–1905	27
Teoloogiateaduskond ja selle teoloogiline profiil	27
Teoloogiateaduskond eesti pastorite kasvulavana	33
Eestlased pastoriametis	42
Eestlastest vaimulikkond aastatel 1906–1919	61
Eesti rahvusest teoloogide teise põlvkonna kujunemine	61
Rahvuspoliitika ja pastoriamet	63

II VAIMULIKE SOTSIAALSED SUHTED, KOMMUNIKATSIOON ÜHISKONNAGA

JA LOOMETÖÖ (1880–1919)	73
Vaimulike suhted eestlaste ja sakslastega	
koguduseelu tasandil	73
Eesti pastorite jutluseraamatud	87
Eesti pastorid ja uus lauluraamat	103
Vaimulikud, ajakirjandus ja seltsiliikumine	108
Eestlased üldteoloogilises loometöös.....	114

TEINE OSA**III EESTLASTE RAHVUSLIK EMANTSIPATSIOON**

KOGUDUSEELU TASANDIL	129
Oma õigusi teadvustav rahvas ja patronaadiõigus.....	129
Patronaadiõigus	129
<i>Küsimus patronaadiõigusest enne Manasseini revisjoni</i>	129
<i>Patronaadiküsimus teravneb</i>	133
Kirikutülid	138
Ajakirjanduslik debatt patronaadiõiguse üle	162

IV MAAKIRIKUREFORMI KÜSIMUS (1870–1906) 178

Jakob Hurt ja Ado Grenzstein – sajandilõpu „hüüdjad hääled“	178
Jakob Hurda rahvuslik rahvakirik.....	178
Ado Grenzstein ja rahvakirik	183
<i>Patronaadiküsimus</i>	183
<i>Vaba ja isemajandava rahvakiriku projekt</i>	188
<i>Ado Grenzstein ja eesti vaimulikkond</i>	191
Maakirikureformi eelnõud	196
Parem- ja vasakliberaalide kirikureformi kavad	196
Karl Irbe ja Villem Reimani kirikukonvendi kavad	200
Harald von Riekhoffi ja Alexander Theophil Meyeri kirikukorralduse kavad	206

V MAAKIRIKUREFORMI EELNÕUD

KUBERMANGUNÕUKOGUDES JA RIIGIDUUMAS	214
Kirikuküsimuse arutelu (november 1905 – oktoober 1906)	214
Liivi- ja Eestimaa kubermangunõukogude kirikukomisjonide eelnõud (oktoober 1906 – jaanuar 1907)	218
Balti kubermangude erinõupidamise kogudusereformi projekt (september – detsember 1907)	220

Erinõupidamise reformiprojekti arutelu Riigiduumas (aprill 1911 – november 1916)	223
VI EESTI VAIMULIKUD JA MAAKIRIKUREFORMI	
KÜSIMUS PÄRAST 1905. AASTAT	230
Eesti vaimulike uus põlvkond aktiveerub	230
August Nigoli rahvuslike piiskopkondadega vabakirikute projekt	237
Kirikureformi küsimus saavutab kõrghetke	241
VII EESTI VABAKIRIK JA EESTI KOGUDUSTE SAADIKUTE	
KIRIKUKONGRESS TARTUS (1917)	248
Vabakirik	248
Eesti koguduste saadikute kirikukongress.....	248
<i>Kirikukongressi eel</i>	248
<i>Kirikukongressi avamine</i>	256
<i>Kirikukongressi päevaküsimuste ja vabakiriku eelnõu arutelu</i>	260
Ettevalmistused Eesti koguduste jätkukongressiks ja üldsinodiks	269
Venemaa Evangeelse Luterliku Kiriku üldsinodi eelkonverents Petrogradis	269
Liivi- ja Eestimaa maakondlikud kirikukongressid	272
VIII EESTLASTE JUHITAVA LUTERLIKU KIRIKU SÜND (1918–1919)	
Saksa militaarvõim ja Eesti Ajutine Valitsus lahutavad Eestimaa konsistooriumi Venemaa luterlikust kirikust	280
Üldkiriklik kirikukongress Tallinnas – uue ajajärgu algus	296
KOKKUVÕTE	310

LISAD

- Lisa 1. Eesti üliõpilased teoloogiateaduskonnas ja
eesti teoloogid EÜS-is (1875–1916)316
- Lisa 2. Eesti rahvusest teoloogid koguduste
vaimulikena 1870–1919.....318
- Lisa 3. Eestlased praostkondade vikaaridena 1870–1919 332

LÜHENDID..... 334

ALLIKAD JA KIRJANDUS 335

ISIKUNIMEDE REGISTER..... 362

PÕLTSAMAA KIRIKUTÜLI

19. sajandi üks suuremaid kirikutülisid puhkes 1895. aasta lõpul Põltsamaal. Paul Maurachi surma järel jäi sealne kogudus vaimulikuta. Septembris tuli ajutiselt Põltsamaale Vändra-Käru abivaimulik Nicolai Alexander Julius Blumberg, Pärnu praostkonna üks silmapaistvamaid jutlustajaid ja eestlaste silmis „armas suguvend“.¹⁰² Kogudus soovis teda uueks pastoriks. Saksa koguduse liikmed, kohalikud mõisnikud, olid koos patroon vürst Nikolai Gagariniga otsustanud 29. oktoobriks kutsuda Blumbergi asemel proovijutlusele Ridala vaimuliku Franz Sintenise.¹⁰³

Kirikukonvendi liikmed Jaak Palm, Johannes Waldmann, Jaan Tiimann, Johannes Saar, Hans Pajo, Mart Tamm, Mihkel Grüner, Jüri Kirschberg ja Jüri Tamm informeerisid Sintenist aegsasti eestlaste hoiakutest, aga see ei andnud veel põhjust patrooni kutse tagasi lükata. Proovijutluse pühapäevaks oli kiriku juurde kutsutud korda tagama piirkonnaülem ja neli politseinikku. Nende saatel sisenes Sintenis kirikusse ja pidas eesti kogudusele proovijutluse.¹⁰⁴ Kirikukonvent kogunes 30. oktoobril ja kuigi tehti märkus Sintenise nõrgaks jäänud hääle kohta, olid kõik jutluse sisust siiski aru saanud. Kiideti tema head keeleoskust ja liturgilist laulu.¹⁰⁵

Kaheksa eesti koguduse konvendisaadikut pöördusid siiski juba samal päeval kaebekirjaga üldkonsistooriumi poole, et kurta Sintenise nõrga hääle ja seepärast arusaamatuks jäänud jutluse üle. Toonitati, et Ridalas oli Sintenis kaotanud kogudusega usaldusliku kontakti, mistõttu levisid seal kirikuelu laostavad fanaatilised ususektid (priilased, baptistid). Kaebajate hinnangul

ehk „kribimises“ ja seksuaalsusele võrgutamises (mõned kahtlased noorte naiste rasestumised). EELKKA 1.3.544 – Pärnu Jakobi koguduse liikmed A. ja H. Kals, H. Jürgenson Eestimaa konsistooriumile 9.5.1924. Septembri lõpul soovitas konsistoorium Schulzil oma maine puhastamiseks kaebajad kohtusse kaevata. Schultz tõendas tunnistajate abiga enamiku süüdistuste paikapidamatust ja konsistoorium vabastas ta kaebajate kohtulikule vastutusele võtmise kohustusest 31. märtsil 1925. Samas.

¹⁰² *Ol* 19/9.5.1894 Sõnumed; *Ol* 39/26.9.1895 Sõnumed.

¹⁰³ *Ol* 40/3.10.1895 Sõnumed; 42/17.10.1895 Sõnumed; *Ol* 45/7.11.1895 Sõnumed.

¹⁰⁴ RA, EAA 1186.1.706 Члены церковного конвента в Императорскую Генеральную Еванг.-Лютер. Консисторию 30.10.1895.

¹⁰⁵ RA, EAA 1207.1.283 Kirikukonvendi protokoll 30.10.1895.

oli halba ennustanud ka Sintenise proovijutluse päev, kui ta tuli Põltsamaa eesti koguduse ette politsei saatel otsekui röövlijõugu eest kaitset vajades. Seda eesti kogudus andestada ei suuda ja palub tungival, et Sintenist amettesse ei kinnitataks.¹⁰⁶

5. novembril kogunes rahvas kirikusse teadmisega, et jumala-teenistuse viib läbi Viljandi praostkonna vikaar Richard Ferdinand Masing. Suureks üllatuseks leiti aga kirikust eest pastorid Carl Maurach ja Sintenis.¹⁰⁷ Alanud teenistust hakati segama vilistamise, jalgade trampimise ja lärjamisega. Mõned kantsli lähedal seisnud tõkestasid Sintenisel tee kantslisse ega lasknud sinna ka oma endist vaimulikku Maurachit.

Too ronis siis üle altaripiirde altari ette ja tahtis sealt midagi kogudusele öelda, kuid ei suutnud lärmi tõttu end kuuldavaks teha. Altarile lähedal seisnud naised olevat kuulnud, et Maurach neidis koguduse ära. Kõik vaimulikud aeti kirikust välja.

12. novembril, mil kuulduste järgi pidanuks olema Sintenise introduktsioonipäev, kogunes kiriku juurde juba varakult suurem hulk naisi plaaniga Sintenis kiriku kõrval olevasse tiiki lükata. Valvet peeti kiriku juures öhtuni, kiriku ukسلukud täideti liiva, sodi ja puupulkadega.¹⁰⁸

Nende sündmuste ja ärevate meeolude tõttu tühistas vürst Gagarin oma kutse Sintenisele.¹⁰⁹ Kirik suleti. Peagi hakati aga kurtma, et pärast ülestõusmispühi polnud kogudus saanud

Põltsamaa kiriku altar

¹⁰⁶ RA, EAA 1186.1.706 Члены церковного конвента в Императорскую Генеральную Еванг.-Лютер. Консисторию 30.10.1895.

¹⁰⁷ Ol 46/14.11.1895 Sõnumed.

¹⁰⁸ EKM, EKLA F38, M1, lk 428–431.

¹⁰⁹ Ol 50/12.12.1895 Sõnumed.

Richard Ferdinand Masing

armulauda ega peetud jumalateenistust ning paluti, et köster või koolmeister koguduse leeritoas igal pühapäeval kell 11 teenistust peaks.¹¹⁰ Vastav luba saadi konsistooriumilt aga alles 17. detsembril.¹¹¹ Kirikukonvendi kolm saadikut palusid, et kirik avataks vähemalt jõululaupäevaks.¹¹² Konsistoorium andis selleks volituse praost August Jakob Westrén-Dollile, aga muid kiriklikke talitusi pidi edaspidi läbi viima vikaar Richard Ferdinand Masing.¹¹³

Kirikurahutuste pärast mõisteti kolm meest üheks kuuks, üks mees kahekümneks ja neli meest kümneks päevaks aresti.¹¹⁴ Kirikukonvendi liige, Põltsamaa Eesti Põllumeeste Seltsi president Nikolai Karl Otto von Wahl pidi kiriku eestseisja kohalt lahkuma.¹¹⁵

Mõned naised ähvardasid üle minna õigeusku, käies selle sammu üle läbi rääkimas ka kohaliku preestriga.¹¹⁶

Kuna kiriku senine patroon Gagarin oli oma õigused üle andnud Liivimaa konsistooriumile, nimetas konsistoorium 1896. aasta jaanuaris Põltsamaale uueks pastoriks Tartu linna vikaarpastori Karl August Viktor Wittrocki.¹¹⁷ Tema introduktsoonini pidid jumalateenistusi Põltsamaal läbi viima ja leeriõpe-

¹¹⁰ RA, EAA 1207.1.283 Põltsamaa koguduse liikmed Viljandi praostile 20.11.1895.

¹¹¹ RA, EAA 1207.1.283 Kuulutus 17.12.1895.

¹¹² RA, EAA 1207.1.283 Põltsamaa-Nikolai kirikus 24.12.1895.

¹¹³ Rpl 2/14.1.1896 Omalt maalt.

¹¹⁴ Rpl 9/3.3.1896 Omalt maalt.

¹¹⁵ Rpl 49/3.12.1895 Omalt maalt.

¹¹⁶ Sak 1/3.1.1896 Eestimaalt.

¹¹⁷ Rpl 4/28.1.1896 Uuemad sõnumed.

tust andma vikaar Masing ja Kõpu abivaimulik Johannes Tischler.¹¹⁸ Wittrocki¹¹⁹ tunti Tartus ühiskondlikult aktiivse vaimulikuna, kelle tegevusele Tartu vaestemajades, vanglates ja noortemeeste seltsides anti kõrge hinnang. Võis seega loota, et introduksiooniteenistus möödub rahulikult.¹²⁰

1896. aasta palmipuudepühal ehk 17. märtsil, kui Wittrock oli ülemsuperintendent Friedrich Hollmanni, Oskar Woldemar Speeri ja Villem Reimani saatel kirikusse sisenevas, hakkas rahvas lärmama, trambiti jalgu ja plaksutati käsi ning kooriruumi kogunenud rahvamass takistas vaimulikel pääsu altariruumi. Skandeeriti: „Blumberg, Blumberg, Blumberg!“¹²¹ Anna Muhk, Mari Tuur, Tiina Kärma ja Anu Anvelt kargasid Wittrockile kallale ja rebisid ta talaari puruks. Jumalateenistus ja introduksioon jäid pidamata.

Kirikutulist sai alguse pikaleveniv kohtuprotsess, mis lõppes 1898. aastal Riia ringkonnakohtus kriminaalseaduse § 211 alusel kahe naise kuuks ajaks aresti alla võtmisega.¹²² Enne üritati Wittrocki veel paaril korral ametisse panna. Rahutuste tõttu jäi

Karl August Viktor Wittrock

¹¹⁸ Ol 6/6.2.1896 Sõnumed.

¹¹⁹ Karl August Viktor Wittrocki sünnipära kohta on väidetud, et ema Amalie Schasmini kaudu voolavat temas eesti verd. *Sädemed* 2/1912; *Kuurme* 2001, 62.

¹²⁰ Sak 5/31.1.1896 Eestimaalt.

¹²¹ RA, EAA 1186.1.706 F. Hollmann an Ev.-Luth. General-Consistorium 8.4.1896; Ol 13/23.3.1896 Sõnumed; Sak 13/27.3.1896 Eestimaalt.

¹²² EKM, EKLA F38, M3, nr 303–306, lk 314–318 H. Mulkson Olewiku toimetusele 19.9.1898; Ol 48/1.12.1898 Uuemad sõnumed.

Loss ja kirik

Põltsamaa Eesti

Vaade Põltsamaa kirikule ja lossile

kirik pikemaks ajaks suletuks.¹²³ Põltsamaa kihlapaarid, kes olid juba maha kuulutatud, jäid laulutamata ning pidid ootama kiriku avamist.¹²⁴ Blumberg saatis „Oleviku“ ja „Sakala“ toimetustele vabanduse ja väljendas nõrdimust, et tema nime kasutades oli nurjatud Wittrocki introduktsiooniteenistus.¹²⁵

Kaheksa konvendisaadikut pöördusid taas Peterburi üldkonsistooriumi poole. Saadikute arvates ei tundnud eesti kogudus veel piisavalt konsistooriumi poolt neile valitud Wittrocki.

¹²³ EKM, EKLA F38, M7, nr 281, lk 369–370 Wittrock kooliõpetajale 14.4.1896; *Köpp* 1940, 100.

¹²⁴ *Ol* 15/9.4.1896 Sõnumed.

¹²⁵ *Ol* 14/2.4.1896 Uuemad sõnumed; *Sak* 14/3.4.1896 Uuemad sõnumed. Blumberg oli kandideerinud 8.11.1895 Karja koguduse vaimulikuks, kuid jäi konvendil teiseks. *Ol* 49/5.12.1895 Sõnumed. Tõenäoliselt pidi ta just Põltsamaa tüli pärast kodumaalt kohta saamata 1896. aastal Omskisse lahkuma. *Ol* 5/2.2.1899 Kirikuõpetajate erakonnad. Tartu praost Burchard Sielmann süüdistas Valga sinodil alusetult Põltsamaa koguduse ülesässitamises Villem Reimanit. Vahejuhtumist kujunes nii suur tüli, et eesti vaimulikud kavandasid sinodilt lahkumist, kuid ülemsuperintendendil õnnestus see ära hoida. *Grenzstein* 1911.

Toimunut võis seletada varasemate kogemustega tekitatud umbusaldusega ja saadikud palusid, et üldkonsistorium annaks kogudusele vastuvõetava vaimuliku.¹²⁶ Konvendisaadikute arvates pidanuks selleks ennekoike olema Blumberg.¹²⁷

Aprilli lõpul teatasid eestikeelsed ajalehed, et 5. maiks on kavandatud Wittrocki introduksioon.¹²⁸ Kreisipolitsei oli võimalike rahutuste ärahoidmiseks teinud eelmisel päeval kirikus mitmesuguseid ettevalmistusi. Kooriruum eraldati kõitega. Juurdepääsuteed kirikusse suleti raudkettidest ahelatega, kiriku ja lossi vaheline värav pandi lukku. Kiriku juurde jäeti kogu ööks valve.

Ennetamaks liiga suure rahvahulga kirikusse kogunemist, otsustati tseremooniaga alustada tund aega väljakuulutatust varem, juba kell 9. Selleks ajaks, kui kiriku juurde sõitsid Viljandimaa kreisiülem parun Clodt von Jürgensburg, tema abi Sokolov, ülemsuperintendent Hollmann ja vaimulikud Oskar Woldemar Speer, Ernst von Mickwitz ja kandidaat Wittrock, oli kiriku juures koos siiski piisavalt palju rahvast. Kui vaimulikud tõldadest välja astusid, tungis rahvas ahelatest läbi. Sisepääsu valvanud 15 politseinikku suruti vastu kirikumüüre. Algas kähmlus rusikate ja kividega. Rahvas nõudis häälekalt pastori valimise õiguse andmist kogudusele ja uueks õpetajaks Blumbergi. Politsei taandus lossi ette. Keegi vaimulikest püüdis rahvaga rääkida, aga see katse luhtus. Nad lahkusid kiriku juurest sama kiiresti, kui olid sinna tulnud, ja rahvas tõi kuuldavale võidukaid hurraahüüdeid. Kella 12-ni jäadi kiriku juurde, et takistada ka saksa koguduse jumalateenistust. Nii jäi kirik suletuks ka nelipühadeks.¹²⁹

Liivimaa tsiviilkuberner kindral Vladimir Surovtsev pidas vajalikuks kohtuda 15. juunil Põltsamaa vallavanemate ja kirikukonvendi liikmetega, kes ei olnud isiklikult mässust osa

¹²⁶ RA, EAA 1186.1.706 Депутатовъ церковнаго конвента в Императорскую Генеральную Еванг.-Лютер. Консисторию 7.4.1896.

¹²⁷ RA, EAA 1207.1.283 E. Raukas Viljandi praostile [1896].

¹²⁸ Ol 18/30.4.1896 Sõnumed.

¹²⁹ EKM, EKLA F38, M4, nr 29, lk 32–35; RA, EAA 1186.1.706 F. Hollmann an Ev.-Luth. Generalkonsistorium 6.5.1896; Ol 20/11.5.1896 Sõnumed; Sak 20/16.5.1896 Mõndasugust; Rpl 20/19.5.1896 Omalt maalt.

võtnud, et selgitada seaduserikkumist ja väärarusaama, nagu kuulunuks vaimuliku valimise õigus kogudusele. See õigus oli kuulunud patroon Gagarinile, kes loovutas selle Liivimaa konsistooriumile. Wittrock oli seaduslikult valitud ja mis tahes vastupanu tema ametisse pühitsemisel pidi edaspidi karmilt karistatud saama. Lisaks hoiatati, et kirik võidakse alaliseks sulgeda.¹³⁰

„Seadus võib olla halb ja ülekohtune, kuid seaduse muutmistel on oma seaduslik tee, mistõttu Põltsamaa kogudus on oma käitumisega eksinud /.../ Sellel, kelle käes on patronaadi- ja pastori valimisõigus, on suur võim materiaalsete varade ja rahva mõttelaadi juhtimisel. Balti pastorite sissetulekute kapitali väärtus on ligi kümme miljonit rubla, mistõttu on selge, et igal seisusel, rahvusel ja erakonnal on nii suure kapitali haldamiseks oma suured huvid. Seepärast tuleb eestlastel aru saada, et sakslaste poolt pastorite valimisseaduse muutmist ette ei võeta ega soovita, ka mitte Põltsamaa-taoliste sündmuste tõttu,“ arutleti „Olevikus“. Korrarikkumise asemel soovitati põltsamaalastel otsida endale niisugune kandidaat, kellega kõik võiksid rahul olla.¹³¹ Kirjutav meedia kutsus Põltsamaa eesti koguduse liikmeid 22. septembril käituma vaoshoitult, mis annaks sakslastele tunnistust eestlaste poliitilisest küpsusest.¹³²

Wittrocki õnnestunud introduksioonist loodi pilkelaul.¹³³ Ta ise alustas oletatavate süüdlaste vastu pikka kohtuteed ja läks Riia ringkonnakohtuni välja.¹³⁴ Tuli jõuda selgusele, kas tegemist oli olnud jumalateenistuse rahu rikkumisega või ainult vaimuliku solvamisega. Tuli saada vastus, kas jumalateenistus algab lauluga või alles vaimuliku altaris astumisega. Veel enne 1898. aasta lõppu mõisteti Riia ringkonnakohtus kriminaalseaduse § 211 alusel kaks jumalateenistuse rahu rikkunud naist üheks kuuks aresti.¹³⁵

¹³⁰ Ol 13/23.3.1896 Sõnumed; Rpl 26/30.6.1896 Uuemad sõnumed.

¹³¹ Ol 24/11.6.1896 Patronadi õigus ja Põltsamaa kõwerused.

¹³² Ol 37/10.9.1896 Põltsamaa kogudus.

¹³³ EKM, EKLA F38, M4, nr 92, lk 90–91 Laul Põltsamaa õpetaja walimise üle oktoobris 1898.

¹³⁴ Rpl 18/3.5.1898 Omalt maalt.

¹³⁵ Ol 48/1.12.1898 Uuemad sõnumed.